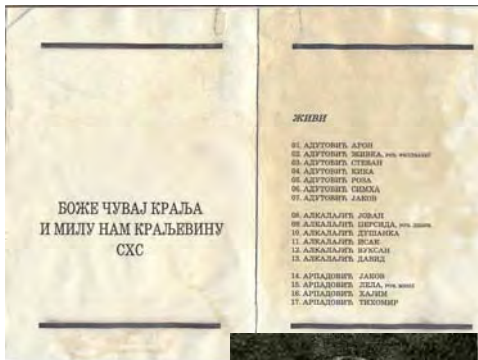
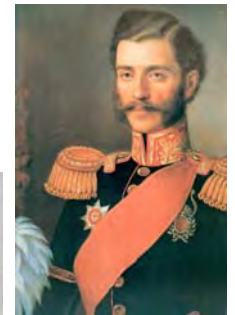

Prilog građi za istoriju o Jevrejima KRUŠEVCA

Извод из првобитног пописа Јевреја у Крушевцима за 1831. годину — Подаци о Јеврејима
у свјету сарајевској кнежевини у Најни крушевачкој

Чланак	Раздјеловање по полама											
	Мужско	Женско	Укупно	Укупно	Укупно	Укупно	Укупно	Укупно	Укупно	Укупно		
1. Кршћани	250	180	430	70	3	283	311	106	1/2	427	377	209
2. Јевреји	10	10	20	10	10	10	10	10	10	10	10	10

Автори рада:
Aron Albahari, Sava (Saul) Šaronjić, Slavoljub Šaronjić

Apstrakt *Ovaj rad posvećen je Jevrejima Kruševca kroz prikaz opštih istorijskih i političkih prilika koje su diktirale njihov status i pravo na život i rad u gradovima i varošima u unutrašnjosti Srbije u vreme dinastije Obrenovića. Rad ujedno opisuje i sudbine jevrejskih porodica i pojedinaca, koji su ili živeli u Kruševcu, ili neko vreme, nošeni određenim životnim i poslovnim sudbinama, boravili u ovom gradu. Nažalost, dobar deo tih opisa posvećen je i njihovom stradanju tokom Drugog svetskog rata.*

Ključne reči *Jevreji, Kruševac, pravoslavni Jevreji, Meranos, Jevreji i Prvi i Drugi svetski rat u Srbiji*

UVOD

Istorija prisutnosti i života Jevreja u gradovima i varošima centralne i južne Srbije opisana je u nekoliko knjiga i stručnih radova više autora. Pa tako autorka Ženi Lebl u jednoj od svojih knjiga daje sažete informacije o Jevrejima u **Kosovskoj Mitrovici, Kragujevcu, Leskovcu, Nišu, Novom Pazaru, Pirotu, Požarevcu, Prištini, Smederevu i Šapcu** (knjiga *Do konačnog rešenja – Jevreji u Srbiji*). Ista autorka napisala je posebno i knjigu o Jevrejima u **Pirotu** (*Jevreji u Pirotu*), a o životu i sudbini Jevreja **Pirota** knjigu su napisale i autorke Saška Velkova i Mila Panajotović (*Šalom iz Pirota*).

O istoriji Jevreja **Niša**, u formi pisanog rada, obimnu i interesantnu građu sakupila je dugogodišnja predsednica Jevrejske opštine Niš - Jasna Ćirić, a o Jevrejima u **Novom Pazaru** zanimljive informacije istražili su i kroz svoje tekstove prezentovali Ejup Mušović (*Novopazarski zbornik 3*)¹ i Semir Gicić².

Dvojica kragujevačkih istoričara - Staniša Brkić i Milomir Minić, u svojoj knjizi *Jevreji u Kragujevcu : prilog istoriji Jevreja u Srbiji*, daju nam istorijski pregled života Jevreja u **Kragujevcu**, počev od 19. veka pa nadalje.

I o Jevrejima **Kosova i Metohije** napisana je knjiga (*Jevreji Kosova i Metohije*). Njen autor je Pavle Dželetović Ivanov. Ali o Jevrejima na Kosovu i Metohiji pisao je više stručnih radova i istoričar Miloš Damjanović, kao i bivši predsednik Jevrejske zajednice u Prištini - Čeda Prlinčević.

Sve ove knjige i radovi vredna su građa koja daje informacije o istorijatu prisutnosti Jevreja u brojnim gradovima centralne i južne Srbije.

Ali jedan grad, jedna „varoš“ na jugu Srbije, zanimljivo, nije bila predmet posebnog i detaljnijeg pisanja o životu Jevreja u njemu, i u mnogome je izostalo puno informacija u vezi sa tim. Reč je o gradu **Kruševcu**. U već pomenutoj knjizi autorke Ženi Lebl, u dodatku knjige, između ostalog preneto je samo jedno sećanje na jednu kruševačku jevrejsku porodicu. I to je bilo bezmalo sve do sada zapisano i predstavljeno o Jevrejima u Kruševcu. A upravo ta okolnost zainteresovala je autora ovoga rada da u vremenu, kada se nažalost ali i neminovno, biološki smanjuje jevrejska zajednica Srbije, ionako već načeta i skoro uništena stradanjima u togu Drugog svetskog rata, i kada polako nestaju i poslednji svedoci tog vremena, pokuša da „baci“ bar neko svetlo na istoriju, život i sudbine Jevreja u Kruševcu.

Svemu tome umnogome je doprineo jedan slučajni susret i razgovor „na tu temu“, koji je iznedrio i na svetlo dana izneo jednu vrednu, zanimljivu i raznovrsnu građu o Jevrejima Kruševca, koju su više godina sakupljali, dva brata, kruševački Jevreji - Slavoljub i Sava (Saul) Šaronjić.

¹ Ejup Mušović, *Novopazarski Jevreji*, u *Novopazarski zbornik 3* (Novi Pazar: Zavicajni muzej, 1979), 23-26
(vidi: http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Zavicajne_zbirke/Narodna_biblioteka_Novi_Pazar/Novopazarski_zbornik_1977-2010/NBNP_zbornik_1979#page/14/mode/1up).

² Elektronske novine – Sandžak Press (vidi: <http://sandzakpress.net/novopazarski-jevreji>) (preuzeto 21.10.2016.).

Zato ovaj rad predstavlja kombinaciju jednog autorskog rada, i prezentovanja jedne, srećom sačuvane građe, koja treba da i na ovaj način očuva uspomenu na jednu relativno malu, ali životnim sudbinama zanimljivu jevrejsku zajednicu, u i u vezi sa gradom Kruševcem. Sve to je, svedočenje o jednom prošlom i nestalom životu, vremenu i ljudima, ali ako i to može produžiti i sačuvati sećanje i uspomenu na njih, vredno je truda i pažnje.

HRONOLOGIJA

A sve je zapravo počelo, moglo bi se reći, kada su 1492. godine španski kraljevski par Ferdinand od Aragona i Izabela od Kastilje izdali edikt o proterivanju Jevreja iz Španije, i kada su mnogi Jevreji već ranije pod pritiskom i torturom katoličke Inkvizicije koja ih je terala ili da prime katoličanstvo ili „da umru“, izabrali opciju odlaska iz Španije (1492.g.) i Portugala (1496.g.). Od stotina hiljada tada proteranih Jevreja nekoliko hiljada njih je u narednih nekoliko decenija, pa i tokom celog 16. veka a i kasnije, svoje utočište i mesto za život i rad potražilo i na prostorima današnje Srbije. Razne životne i političke prilike i neprilike, ratovi i rivalstva tadašnje Turske, Ugarske, Srbije, Austrije, Bugarske, koji su se prelamali i na prostorima Srbije, dovodili su ih preko Mletaka (Venecije), Dubrovnika, Soluna, Jedrena, Carigrada, ali i Beča i Budima, ponajviše i ponajčešće u Beograd, ali i u ostale delove Srbije - Smederevo, Dobrun, Novo Brdo, Rudnik, Kruševac, Pirot, a posle u 18. i 19. veku i u Kragujevac, Leskovac, Šabac, Niš, Požarevac, Prištinu, Zaječar, Negotin, Knjaževac i druge.

Sa sobom su doneli razne veštine i znanja i bavili su se brojnim poslovima i zanatima. Zakoni lokalnih vladara, pa tako i u Srbiji, zabranjivali su im posedovanje i vlasništvo nad zemljom, a time i naseljavanje u seoskim sredinama i na seoskim posedima i bavljenje poljoprivredom, pa su oni uglavnom bili upućeni na bavljenje zanatstvom, trgovinom, lekarstvom, apotekarstvom, a konačno i poslovima sa novcem (zelenaštvom i bankarstvom). Kao zanatlije bavili su se izradom oružja i baruta, izradom čohu za odela, trgovali su vinom, medom, svilom, voskom, đambelotom, indigom, začинима, bili su zakupci rudnika³ za koje su vladarima (prvo srpskim, posle turskim) plaćali zakupnine na ime ubiranja poreza. Baveći se svim ovim poslovima postali su osetna konkurencija u trgovini Jermenima, Grcima i Dubrovčanima, a konačno i Srbima. I iako su redovno plaćali i posebne poreze (srpskim vladarima *telos*, a Turcima *džiziju-harač*) za svoje pravo na život u određenom mestu, za pravo na bavljenje trgovinom, i svoju ličnu, versku i imovinsku zaštitu u Srbiji, njihov formalno-pravni status i sloboda naseljavanja ili bavljenja trgovinom i zanatstvom od kojih su živeli, u mnogome je ovisila o pravnoj regulativi koju su donosili pojedini srpski vladari ali često i od njihovog ličnog odnosa prema njima.

Prisustvo Jevreja u **Kruševcu** prvi put se pominje **1519.** godine, kada se kao dužnici jednog dubrovačkog trgovca navode dvojica kruševačkih Jevreja - Lezer i Ismail⁴. Od tada počinje i njihovo postepeno naseljavanje, kako u Kruševcu tako i u ostalim mestima po unutrašnjosti Srbije.

U vreme vladavine kneza Miloša Obrenovića (1815-1839), zbog učešća Jevreja u početku ustanka 1815. godine, u snabdevanju srpskih ustanika oružjem i municijom, knez Miloš ih je prihvatio bez predrasuda i sa poštovanjem. Šta više, nekoliko ljudi iz njegovog neposrednog okruženja bili

³ Бранко Надовеза и Биљана М. Јаковљевић, *Кратка историја Јевреја у Србији* (Београд, Културна заједница Крајине /КЗК/, 2013), 32, 51.

⁴ Богумил Храбак, *Јевреји у Београду: до стицања равноправности (1878)* (Београд: Српски генеалогски центар, 2009), 18. Види: Државни архив у Дубровнику, Div. sanc. CVIII, 133 од 31. I 1519. и Test. not, XIV, 151'- 2 од 4. II 1450.

su Jevreji: veletrgovac i tajni liferant srpske vojske Hajim behor David (bivši predsednik Jevrejske opštine u Beogradu u vreme Prvog srpskog ustanka, koji je 1835. godine, istrčavši iz svoje radnje kod gostionice „Grčka kraljica“, pred Miloša, upozorio kneza na zamku koju mu je spremao beogradski vezir Jusuf-paša). Knez ga je od tada, od milošte prozvaao „Davi(d)če ili Davičo“⁵.

Zatim, i lični lekar kneza Miloša bio je italijanski Jevrejin Bartolomeo Kunibert, pa lični krojač Lazar Levenzon, a kapetan Josif Šlezinger (1794-1870 – slika desno), dirigent i šef orkestra vojne muzike Miloševe garde, bio je prvi vojni kapelnik i kompozitor vojničkih marševa u Srbiji⁶. Na zahtev kneza Miloša Obrenovića 1831. godine dolazi u Kragujevac, gde osniva tzv. „Knjažesko-serbsku bandu“, prvi srpski vojni orkestar⁷.

Zbog svega rečenog knez Miloš je cenio i štitio Jevreje i koristio njihovu sposobnost, i u svom ličnom interesu, ali i u interesu Srbije.

U to vreme i u takvoj atmosferi broj Jevreja koji su se trajno naselili u Kruševcu porastao je na više desetina. U „Izvodu iz aračkog tevtera nahije Kruševačke“ za **1831.** godinu (slika dole), navodi se da je u Kruševcu popisano i evidentirano 7 jevrejskih kuća (porodica), dok je ostalih bilo 1879⁸.

57.	78	Стопања	82	60	76	
58.	46	Бреснопоље	48	34	55	
59.	30	Тобоце	35	31	20	
59. 1753.			Сумма:	1879	1498	1633
1) Јевреји крушевачки						
7. У Крушевцу			7	3	3	
59. 1760.			Сумма:	1836	1501	1636

ДА СРС — Начелство Округа крушевачког

To više nisu bili samo trgovci koji su povremeno dolazili poslom u varoš, već i oni koji su, pre svega baveći se trgovinom, obezbeđivali za sebe i svoje porodice svakodnevnu egzistenciju. Posvećeni svom poreklu i korenima, održavali su svoj verski život i identitet, ali i bili uključeni u opšti, pa i kulturni život u gradu. Pa tako zajedno sa kruševačkim Jermenima i Cincarima 1892. godine pokreću i učestvuju u uređivanju i izdavanju šaljivog časopisa

⁵ Небојша Поповић, *Јевреји у Србији* (Београд, Институт за савремену историју, 1997), 15.

⁶ Бранко Надовеза и Биљана М. Јаковљевић, *Кратка историја Јевреја у Србији* (Београд, Културна заједница Крајине /КЗК/, 2013), 73.

⁷ Ženi Lebl, *Do 'Konačnog rešenja' Jevreji u Srbiji* (Beograd: Čigoja štampa, 2002), 39.

⁸ Бранко Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815-1915* (Крушевац, Историјски архив, 1971), 74.

„Đavolan“, „najstarije viđenog kruševačkog lista“⁹. Ovaj list, formata 31 cm, pisan na četiri strane, izlazio je nedeljom, a cena mu je bila 0,5 para. Tekstovi su potpisivani pseudonimom, mastilom ljubičaste boje. Prvi broj sadrži pesmu „Ljubav“, a potpis je bio „Iskušenič“. To je bio dramsko satirični tekst, gde uredništvo poziva na saradnju čitaoce, a original rukopisnog lista nalazi se u Narodnoj biblioteci u Beogradu.

⁹ Наташа Јовановић, *Читај и дај даље!* : руко(м)писана периодика : каталог изложбе (Београд, Народна библиотека Србије, 2015), 22-23.

JEVREJI PRAVOSLAVCI (PRAVOSLAVNI JEVREJI)

Nažalost, sa promenom vlasti i odlaskom kneza Miloša 1839. godine, okolnosti za Jevreje, a pogotovo u unutrašnjosti Srbije, su se pogoršale. Naime, u vreme *Ustavobraniteljskog režima* (1842-1858) domaći trgovci su iz konkurentskih razloga stvarali teškoće jevrejskim trgovcima i izdejsvovali su ograničenja za trgovinu Jevreja i za njihovo pravo sticanja svojine na nepokretnosti u unutrašnjosti Srbije¹⁰. Ovaj pritisak srpskih trgovaca je rezultirao donošenjem Uredbe od 12. novembra 1846. godine kojom se Jevrejima zabranjuje svaki dalji boravak u unutrašnjosti Srbije i posedovanje nepokretnosti¹¹. Odredbe ove Uredbe odrazile su se i na svakodnevni život Jevreja u Kruševcu. Zatečeni i u situaciji da moraju donositi životne odluke koje im iz temelja menjaju status, nemali broj kruševačkih Jevreja, ali i onih iz Kraljeva, Jagodine, Čuprije, Paraćina, Trstenika i Vrnjačke Banje odlučuje se da pređe na pravoslavlje i tako pokuša da promeni okolnosti svog statusa, života i rada. Odluka je definitivno bila nesvakidašnja, ali i ljudski razumljiva. Tako je tih godina više od desetak kruševačkih jevrejskih porodica, sa desetinama članova domaćinstava, prešlo u pravoslavlje i počelo jedan novi život.

O okolnostima i atmosferi tog vremena govori nam i istraživanje¹² jednog od potomaka tamošnjih Jevreja - Save (Saula) Šaronjića (Šaron-Židić). Ovde prenosim deo njegovog kazivanja:

“Sve je počelo proterivanjem Kneza Miloša iz Srbije, 1839. godine, od strane tzv. *Ustavobranitelja*. Potpuno suprotno praksi Kneza Miloša u tretiranju Jevreja kao apsolutno ravnopravnih građana Kneževine Srbije, donose se razne protivjevrejske uredbe, kao što je zabrana Jevrejima da otvaraju trgovinu u nedelju i na srpske praznike. Na taj način su im radnje bile zatvorene i u subotu i nedelju. To je izazivalo veliki gubitak u poslu. I sve tako do 1844. godine kada Knez Aleksandar Karađorđević pod pritiskom Ustavobranitelja (Avram Petronijević, Jevrem Obrenović i Toma Vučić Perišić), donosi Dekret kojim se Jevrejima oduzimaju građanska prava i zabranjuje dalje nastanjivanje u unutrašnjosti Srbije, već isključivo u Beogradu, gde će biti na uvid vlastima. Onima koji su već dobili dozvolu za naseljavanje u unutrašnjost Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela Srbije, traži da se dozvola poništi i ti Jevreji presele u Beograd. Pravi razlog ovakvog tretiranja, kako Jevreja starosedelaca tako i useljenika iz Rumunije i okolnih zemalja, gde su neuporedivo gore živeli i čak pogrome doživljavali, ležao je sasvim otvoreno u raznim pismima i peticijama srpskih trgovaca, uplašениh da nisu u stanju da konkurišu Jevrejima u umešnosti trgovine i razvitka poslovanja u raznim trgovačkim i zanatskim delatnostima toga doba. Osnovni stav srpskih trgovaca bio je da su Jevreji

¹⁰ Михаило Б. Милошевић, *Јевреји за слободу Србије* (Београд, „Филип Вишњић“, 1995), 31.

¹¹ Небојша Поповић, *Јевреји у Србији* (Београд, Институт за савремену историју, 1997), 17.

¹² Rezultat ovog istraživanja, braće Slavoljuba i Save (Saula) Šaronjića o istoriji Jevreja i pravoslavnih Jevreja u Kruševcu, vredna je, raznovrsna, zanimljiva i retka građa koju su oni godinama prikupljali, a koju čine zapisi, sećanja, beleške, slike, fotografije, tabele i jedini sačuvani primerak časopisa „Meranos“ sa spiskom svih pravoslavnih Jevreja iz 1919. godine. Takođe u njihovoj porodičnoj dokumentaciji sačuvane su i individualne biografije jevrejskih porodica u Kruševcu, kao i svih onih Jevreja čije su životne sudbine na bilo koji način i u bilo kom vremenu, bile u vezi sa ovim gradom.

slobodno živeli i širili svoje poslovanje pod turskom upravom, dok su Srbi grcali i patili bivajući potlačeni u svakom pogledu. Ovakav stav prema Jevrejima održao se, manje ili više, do Berlinskog kongresa 1878. godine kada se gotovo sve menja u korist građanske ravnopravnosti Jevreja u Srbiji.

I sada konačno dolazimo do razloga preobraćenja vere. Na početku gore navedene krize, 1845-ih godina, jedna od uredbi Ministarstva unutrašnjih dela je zahtevala da svi članovi jevrejske porodice, posle smrti najstarijeg člana i osnivača familije, pređu iz unutrašnjosti Srbije u Beograd. Tako je i moj čukun-čukun deda, po očevoj liniji, Aaron Šaron prešao u pravoslavlje 2. avgusta 1852.g. na Dan Svetog Elijaha - Ilije. Tu je matirao zakonsku odredbu koja nije predvidela i ovakav jevrejski momenat i stav. Postao je Srbin koji ide redovno u crkvu, slavi slavu, a u kući praznuje, koliko je moguće, sve jevrejske običaje. Nije proteran za Beograd, već je ostao u okolini Kruševca, gde je oduvek bio i on i njegovi Sefardski (Španski) preci, nekada davno 1492., proterani iz Španije. Neki drugi Jevreji su pre moga dede, a neki posle njega učinili istu stvar. Promenili veru i prešli u pravoslavlje. Tako je uradila i davnašnja porodica moje majke, koja je takođe jevrejskog porekla. Ti novi, tzv. Meranosi, tiho su isključivani iz jevrejskih zajednica, a sporo ali bez problema, prihvatani u novoj verskoj sredini. Da bi ipak nekako otrgli od zaborava sećanje na to ko su i šta su, ženili su se i udavali među sobom. Otuda su nastali i godišnjaci kao što je jedan jedini sačuvani primerak "MERANOS-a". U Drugom svetskom ratu ovi „novi“ Srbi nisu ni izdaleka postradali kao njihova jevrejska braća po krvi. Njihovo članstvo iz jevrejskih zajednica bilo je odavno obrisano i zaboravljeno. Možda i sa punim pravom. Bog će ga znati!"

Političke prilike u Srbiji su se menjale iz godine u godinu. 1858.g. Miloš Obrenović ponovo stupa na vlast (do 1860.) te 26. septembra 1859. godine donosi Ukaz kojim daje verske i narodnosne slobode svim građanima: *"Želeći da svi građani Srbski, bez razlike vere i narodnosti, budu učesnici u slobodi.....i po tome nastojava da nikakovi podanik Srbski bio on koje mu drago vere i narodnosti, ne bude ograničen u slobodi svakovrsne radnje i zanimanja."*¹³ (puni tekst *Ukaza* na slici na sledećoj strani). Ovo je ponovo vratilo Jevrejima mogućnost za slobodno naseljavanje po unutrašnjosti Srbije, pa i u Kruševcu.

¹³ ЗБОРНИК ЗАКОНА И УРЕДАБА У КЊАЖЕСТВУ СРБИЈИ, УКАЗ попечитељству внутрени дјела (Београд, Штампa и издање Државне штампарије, 1877), 346.

У К А З

попечитељству внутрени дјела.

Желећи да сви грађани Србски, без разлике вере и народности, буду учесници у слободи, која је за сваку радњу и занимање у Србији изречена, нашао сам се побуђен указом овим препоручити попечитељству внутрени дјела да оно све, што би овој жељи мојој противно постојало за укинуто сматра, и по томе настојава да никакви поданик Србски био он које му драго вере и народности, nebude ограничени у слободи сваковрстне радње и занимања.

Попечитељствима внутрени дјела и финансије заповедам да указ овај објаве и извршују.

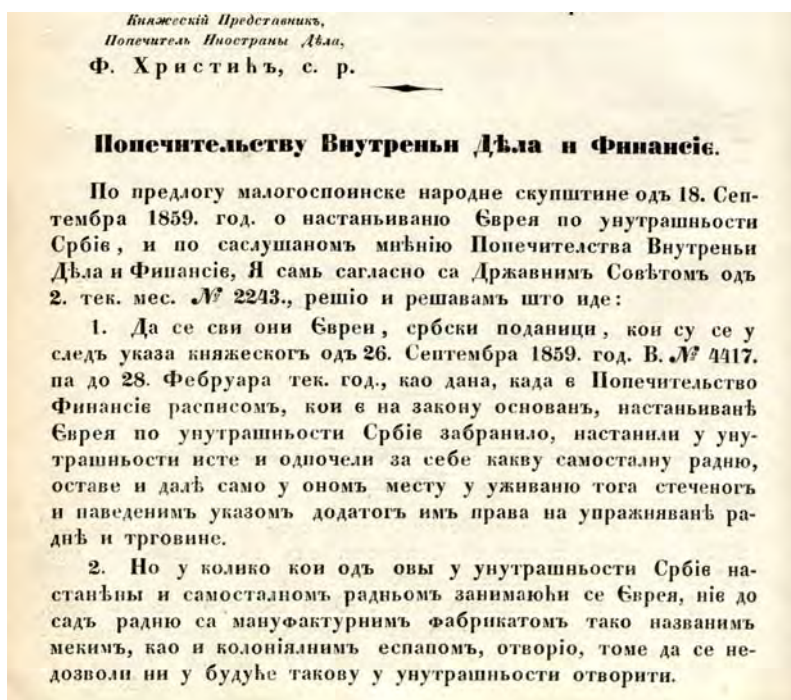
В№ 4417.

26. Септембра 1859.

у Крагујевцу.

МИЛОШ ОБРЕНОВИЋ с. р.

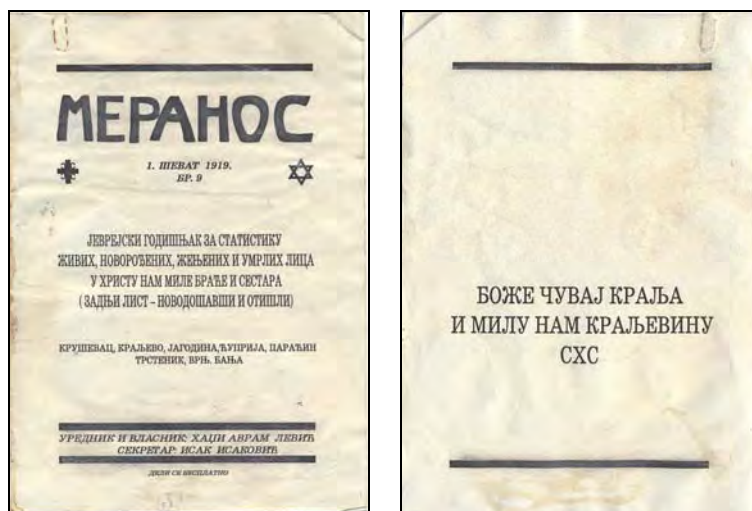
Čak i novi Ukaz njegovog naslednika Mihaila Obrenovića, od 4. novembra 1861. godine, koji Jevrejima ponovo ograničava boravak i bavljenje trgovinom po gradovima i varošima u unutrašnjosti Srbije, ipak dozvoljava onima koji su se u vremenu Miloševog Ukaza, od 26. septembra 1859. do 28. februara 1861. godine, naselili i započeli sa poslom, da mogu nastaviti i dalje živeti i raditi u unutrašnjosti. U delu tog novog Ukaza (tačka 1.) između ostalog piše: *"Da se svi oni Jevreji, srbski podanici, koji su se (već, o.a.) ...nastanili u unutrašnjosti iste i otpočeli za sebe kakvu samostalnu radnju, ostave i dalje samo u onom mestu u uživanju toga stečenog i navedenim Ukazom dodatog im prava na upražnjavanje radnje i trgovine."*¹⁴ (slika dole).

¹⁴ ЗБОРНИК ЗАКОНА и УРЕДБА и уредбених указа издани У КЊАЖЕСТВУ СРБИ од почетка до конца 1860. године XIII (Београд, У ПРАВИТЕЛСТВЕНОИ КЊИГОПЕЧАТЊИ, 1861), 194-195.

Sve to dovelo je do situacije da su u Kruševcu tog vremena, krajem 19. i početkom 20. veka, živeli Jevreji tzv. *Mojsijeve vere* (u mnogo manjem broju), i Jevreji pravoslavci. Prema rezultatima popisa stanovništva od 31.12.1890. godine, u Kruševcu je živelo 20 Jevreja (*Mojsijeve vere*), a godine 1921. bilo ih je 12¹⁵.

A pravoslavni Jevreji bilo je mnogo više. O njihovoj angažovanosti i međusobnoj povezanosti govori i podatak da su oni 1907. godine pokrenuli i svoj list-godišnjak pod naslovom **MERANOS**, kao "JEVREJSKI GODIŠNJAK ZA STATISTIKU ŽIVIH, NOVOROĐENIH, ŽENJENIH I UMRLIH LICA U HRISTU NAM MILE BRAĆE I SESTARA". Predpostaviti je da je list izlazio u malom broju primeraka i isključivo za članove opštine, te da je prvi broj štampan 1907. godine, a da za vreme Prvog svetskog rata nije izlazio¹⁶.

Već i sam izbor naslova ovog godišnjak "Meranos" jasno upućuje na njihovu svesnost o egzistencijalnoj paraleli koju su osećali u odnosu na one Jevreje iz 15. veka, koji su, da bi mogli ostati da žive u Španiji i Portugalu, primili hrišćanstvo, a zvali su ih *Marani*¹⁷. Iz sadržaja broja 9 - jednog od retkih sačuvanih primeraka ovoga godišnjaka iz 1919. godine, vidimo da navedenih porodica pravoslavni Jevreja ima 13, sa ukupno 64 člana. A sa naslovne strane, na kojoj se u zaglavlju nalaze *krst* i *Davidova zvezda*, vidimo da je urednik i vlasnik ovoga godišnjaka Hadži Avram Lević, a sekretar Isak Isaković. Već i po samim njihovim prezimenima, kao i navedenih porodica u sadržaju teksta, vidimo da su većina njih svom izvornom jevrejskom prezimenu dodali, u srpskom jeziku karakteristični sufiks "ić".

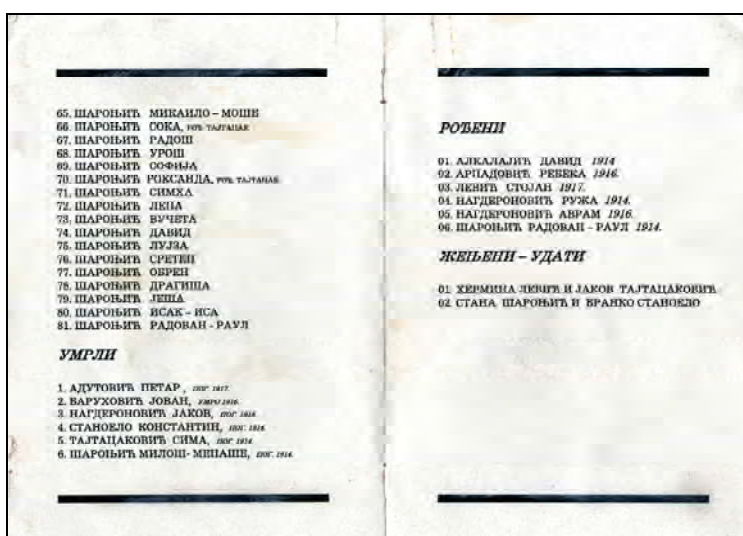
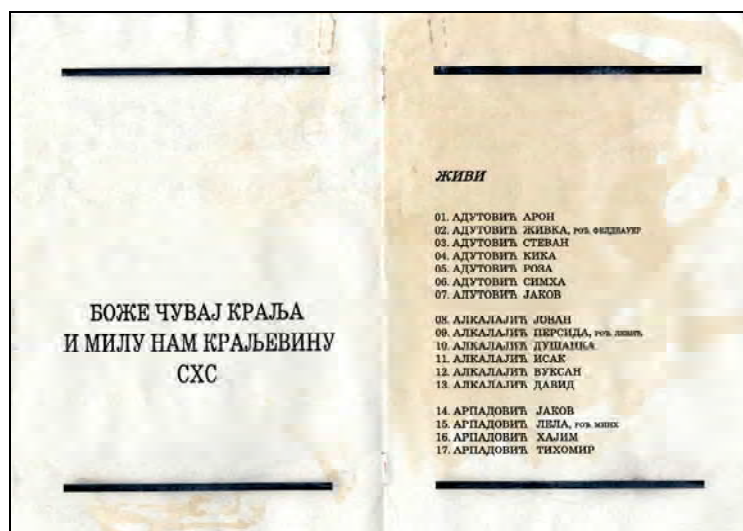
O pomenutom listu gospodin Sava Šaronjić piše: "Kao što možete videti, ovo je neka vrsta statističnog godišnjaka Jevreja prešlih u pravoslavlje. Odnosi se samo na tu grupaciju Jevreja, i tu se ne spominje još jedan broj, dosta mali, Jevreja koji su ostali u svojoj veri. Naziv MERANOS je, po meni, ipak pogrešno

¹⁵ EL MUNDO SEFARAD, „Kruševac : Jevreji u Kruševcu“, <http://elmundosefarad.wikidot.com/krusevac> (preuzeto 9.11.2016.).

¹⁶ Ove pretpostavke proističu na osnovu analogije u vezi sa numeracijom broja 9, iz 1919. godine, koja je upisana na, autoru ovoga rada jedinom poznatom sačuvanom primerku ovoga časopisa-godišnjaka.

¹⁷ Jevreji i Mavri u Španiji koji su, pod pritiskom inkvizicije, morali da prime hrišćanstvo, ali su potajno i dalje ostali verni svojoj ranijoj religiji.

izabran, jer potiče iz Španije. Tako su nazivali Jevreje preobraćene u katoličku veru u Španiji, Portugalu i delimično Italiji. Našim Jevrejima iz ovih gradova Srbije, Kruševac, Kraljevo...itd, naziv se učinio prikladnim, jer su postojale priče kako eto Meranosi iako preobraćeni u hrišćanstvo, mogu slobodno slaviti pored srpskih i sve jevrejske običaje. I to je bila istina kad je Srbija u pitanju”.

IZ ISTORIJE

Iz sakupljene i zapisane građe o Jevrejima Kruševca, od strane doktora veterine Slavoljuba Saula Šaronjića (Kruševac 1948 - Kruševac 2005), koji je i sam bio Jevrej pravoslavne vere, a koju je ponajviše pronašao u spisima čuvenog kruševačkog pisca, novinara i istraživača Antonija Marinkovića, dugogodišnjeg radnika Istorijskog Arhiva Kruševca, saznajemo da je prvo mesto gde su se okupljali kruševački Jevreji (i pravoslavni i Mojsijeve vere) bilo takozvano "Jevrejsko kafanče", kasnije kafana "Solun". Godine 1904. kada je sindikat radnika ojačao, osnovali su i sopstvenu kafanu, gde je održano prvo sindikalno veće, i gde su se okupljali mladi radnici Kruševca. Radnicima Vojnog zavoda „Obilićevo“ bilo je zabranjeno da ulaze u sindikalne organizacije. Pošto je žandarmerija proganjala sindikalne skupove, sastanci su bili organizovani često i u privatnim stanovima, pa tako i u iznajmljenom stanu jevrejske kruševačke familije Tajtacak.

U periodu 1903. godine, u kruševačkim radničkim novinama broj 36. od 30.06.1903. godine izašao je članak pod naslovom: „Ćivftinska obest“, gde je karikiran položaj Jevreja u Kruševcu, kao odraz pisanja drugih novina u Obrenovićkoj Srbiji, što je imalo snažan uticaj u nekim intelektualnim krugovima Srbije koji su prednjačili u mržnji prema jevrejskoj populaciji. Ali srećom, takva pisanja nisu imala podršku šireg sloja građanstva Srbije, tako da je dolaskom Petra Karađorđevića osetno poboljšan položaj Jevreja u Kraljevini Srbiji.

Tih godina u Kruševcu je otvorena i *Viša ženska škola*. Otvaranje ove važne obrazovne ustanove pomogli su novčano i sami Kruševljani, imućni trgovci i zanatlije. Prilikom otvaranja škole, na dočeku narodnog poslanika i književnika Jovana Skerlića, bila je i **Lepa Petrović Pijade, Milutin Gec** i doktor **Frida Finkelštajn**, školski lekar i nastavnik za higijenu. Među članovima bio je i profesor Emilio Muža, František Banjek, Borisav Hanauska i druge ugledne zvanice.

Izgradnjom železničke pruge Beograd – Niš, povećana je potreba za ugljem kao pogonskim gorivom za parne lokomotive. Češki Jevreji, **braća Minh** iz Paraćina, još 1895 godine dobijaju povlastice i koncesije za izgradnju industrijskog koloseka na relaciji Ćićevac – Paraćin i Ćićevac – Kruševac. U Ćićevcu kraj Kruševca, izgrađen je industrijski kolosek širine 0,6 metara, izgrađena je separacija i utovarna rampa i čitava radnička kolonija¹⁸.

Iz istog teksta saznajemo da, kada je u teškim godinama uoči Prvog svetskog rata, Ministarstvo vojske Srbije odlučilo da zbog opasnosti koja je pretila Nišu od strane Bugara, u Kruševac presele Glavni odbor Crvenog krsta Srbije, sa zadatkom da na rad u Kruševac dođu, pozvani su i Jevreji – doktor **Marko Leto, Mika Adanja, Alfred Medina i Moša Alkalaj**. Glavni odbor Crvenog krsta kao i sanitetski materijal bili su smešteni u magacinima kasarne „Car Lazar“. Tih godina, na molbu Moše Alkalaja i profesora Univerziteta Dragutina Đorđevića, Kruševac su obišli Vera Haulm i grupa škotskih žena iz saniteta.

¹⁸ Ovi podaci korišteni su iz knjige Miroslava Dimitrijevića „Ćićevac sa okolinom“, 1999.

A te 1914. godine, članica Upravnog odbora Saveza ratnih dobrovoljaca Srbije, Jevrejka **Natalija-Neti Munk**, otvorila je Vojnu bolnicu pri sanitetu kruševačkom. Kasnije je morala da napusti vojni garnizon jer su Austrougarske vlasti, na osnovu optužbi da bolnica leči „komite“, sklonili je u Beograd. Kada je ova hrabra žena, nosilac Karađorđeve zvezde sa mačevima, koja je učestvovala u svim ratovima koje je Srbija vodila za nezavisnost, oslobođenje i ujedinjenje, umrla 8. aprila 1924. godine, beogradske novine su pisale: „*Ova naša blagorodna sestra Mojsijeve vere odužila se srpskom narodu kao retko koja naša žena. Ona je prva srpska dobrovoljna bolničarka i upravna članica za nas toliko zaslužnog Jevrejskog Ženskog Društva, prvog ženskog društva koje je osnovano u Srbiji*“.

Iz vremena Prvog svetskog rata zanimljiva je i svakako vredna pomena i priča o **Avramu Leviću** (slika desno), čija porodica vodi poreklo upravo iz Kruševca.

Kao dugogodišnji načelnik Ministarstva finansija, srpski Jevrejin Avram Lević, bio je važan saradnik dvojice srpskih ministara finansija – dr Laze Pačua i Stojana Protića. Ovaj potonji je za njega jednom prilikom 1922. godine u listu „Radikal“, između ostalog izrekao i sledeću pohvalu: „*Za sve vreme ministrovanja moga i Pačuovog, Lević je bio vrlo vredan i pouzdan i vrlo sposoban naš saradnik. Ako u radu našem za državne finansije ima nečega dobrog, korisnoga i možda zaslužnoga, onda jedan ne mali deo pripada Leviću.....Lević je za vreme rata (Prvog svetskog, o.a.) u Londonu učinio Srbiji i srpskim državnim finansijama i srpskom državnom kreditu vrlo lepih i vrlo umnih usluga tako da je ispravljao i ispravio poneku ne malu ministarsku grešku*“¹⁹.

Ono što takođe veže Levića za Kruševac je i čuveno **Miroslavljevo jevanđelje** iz 12. veka (stranice iz Jevanđelja - slike dole), najstariji spomenik srpske književnosti, koje je Lević zajedno sa kompletnim državnim trezorom i oko 200 sanduka zlata, u oktobru 1915. godine u Kruševcu dobio na poverenje i čuvanje, kada su se srpska vlada, vojska i Narodna skupština povlačile pred Austrijancima, Nemcima i Bugarima, tokom Prvog svetskog rata.

¹⁹ Михаило Б. Милошевић, *Јевреји за слободу Србије* (Београд, „Филип Вишњић“, 1995), 111.

Tako će *Miroslavljevo jevanđelje*, pod budnim okom i brigom Jevrejina Avrama Levića, preći sa srpskim narodom put albanske golgote, da bi se preko Krfa i Soluna sa njim i vratilo u zemlju 1918. godine²⁰.

Imali su Jevreji Kruševca i svoje vojnike u Prvom svetskom ratu, koji su vojevali za slobodu Otadžbine, rame uz rame sa Srbima. U toj borbi položili su i svoje živote - **Josif H. Tajtacak** (poginuo na Mačkovom kamenu 4. avgusta 1914. godine), doktor **Natan A. Tajtacak**, sanitetski poručnik i trupni lekar VIII puka I poziva (umro je 21. marta 1915. od pegavog tifusa)²¹, a podnarednik **Moša Moric Tajtacak(ović)** prošavši golgotu srpskog povlačenja kroz Crnu Goru i Albaniju, te potom boravka na Krfu, bolestan od preležanog tifusa, prebačen je u Švajcarsku kod sestre Kaline, gde umire 28. jula 1918. godine i biva sahranjen kao srpski vojnik u Cirihu.

Josif H. Tajtacak

Natan A. Tajtacak

Moric Tajtacaković

Posleratnih godina, Kruševac je živa palanka, sva upućena na trgovinu i esnaf, često i inspiracija mnogih umetnika i pesnika. I srpski erudita, pesnik, književnik i prevodilac, Jevrejin **Stanislav Vinaver**, u svojoj putopisnoj knjizi iz tih godina (1920-1926), koju, zanimljivo, štampa i objavljuje poznati srpski knjižar i izdavač, takođe Jevrejin - **Geca Kon**, dao je nezaobilazne impresije o lepoti i arhitekturi Kruševca, Crkve Lazarice, župskih poljana i čitav letopis letnjeg vašara u Kruševcu²².

²⁰ М. Б. Милошевић, *Јевреји за слободу Србије*, 112.

²¹ СПОМЕНИЦА погинулих и умрлих српских Јевреја у Балканском и Светском рату 1912-1918 (Београд, Јеврејски историјски музеј: Савез јеврејских општина Србије, 2014), 32, 103.

²² Станислав Винавер, *Гоч гори : једна југословенска симфонија* (Београд, ИК Геце Кона Београд, 1927), одломак *Пазарни дан у Крушевцу*.

PRIKAZI SUDBINA POJEDINIH JEVREJSKIH PORODICA I POJEDINACA

Kruševac, grad na reci Rasini, odmah posle Prvog svetskog rata dobiva i svoj aero klub. Direktor novoosnovanog Aero kluba „Naša krila“ bio je general Obradović, a inženjer u klubu **Tadija Sondermajer**. Sa usponom „Fabrike čeličnih konstrukcija“ u Kruševcu, došlo je do razvoja teške industrije i saradnje sa „Ikarusom“ iz Zemuna, tako da je sklopljena kooperacija za proizvodnju krila za avione „Brega 14“ koji su tada bili u naoružanju Kraljevine Jugoslavije²³.

Iz pomenute građe Slavoljuba Saula Šaronjića, saznajemo da su 1923. godine u Kruševcu, jevrejski bračni par **Julija i Evgenije Biderman**, kao akcionari *Kompas* i *Depozit* banke i prvo akcionarsko društvo, te sa kapitalom od 5 miliona ondašnjih dinara, bili i osnivači Fabrike vagona i gvozdene konstrukcija. To je bila prva pokretna radionica u Srbiji za opravku vagona, normalnog i uskog koloseka. Posao je u početku išao dobro, ali već 1928. godine Fabrika konstrukcija je otišla pod stečaj, a Julija i Evgenije Biderman napuštaju Kruševac i Srbiju.

Tih godina u Kruševcu je osnovana i apoteka „Sveti Andreja“, do bioskopa „Takovo“. Osnivač apoteke bio je Jevrej **Lav Alkalaj** sa majkom **Elvirom**. Stanovali su u Čupićevoj ulici do „Filipa Pere“ - staroj kući u baroknom stilu, gde je nekad svraćao i Kralj Aleksandar Obrenović. Za vreme Drugog svetskog rata porodica Alkalaj krila se u Velikom Grkljanu, opština Kupci, kod familije Atanasijević.

Jedna od svakako poznatijih jevrejskih familija Kruševca bila je porodica Tajtacak. **Anđelko Tajtacak** (1838-1920), prvi je osnivač u gajenju svilenih buba u Moravskom okrugu. Umro je u Kruševcu, a njegov naslednik **Moris (Moris) Tajtacak**, jedan od triju sinova, nasledio je žitarski trgovački posao od svog oca. Pored toga upravljao je i svojom svilarom. Pre Prvog svetskog rata venčao se u Kruševcu sa **Rebekom**, rođenom **Adut** (rođena 10. februara 1882. godine), iz Beograda. Oboje su poticali iz uspešnih trgovačkih porodica. Rebeka i Moris (Moris) Tajtacak imali su tri kćeri i sina. Čerke su bile **Sultana**, **Natalija-Beba** i **Sofija**, a sin **David** (slike dole: Sultana, majka Rebeka, Natalija-Beba i čuč Sofija. Desno sin David).

²³ Podaci o ovome preuzeti su iz lista „Pobeda“ za 1995. godinu.

Moric Tajtacak usled posledica preležanog tifusa iz Prvog svetskog rata, umire 1918. godine u Švajcarskoj (kod već pomenute sestre Kaline). Rebeka, koja je ostala sama sa malom decom, prodaje svilarske mašine i sve ulaže u preuređenje zgrade za stanovanje. Izdavala je stanove, i od kirije se izdržavala cela porodica, sve do početka Drugog svetskog rata. Deca su završila škole. David je radio u Smederevu, gde je usavršavao trgovački zanat, i sa njim je bila i sestra Sultana. Natalija, kao stručna učiteljica, radila je u Mladenovcu, a Sofija je živela sa majkom u Kruševcu²⁴.

Rebeka Tajtacak imala je rođenu sestru koja se zvala **Vilma**, i bila je udata za **Tabor Rafael**. Oni su imali ćerku **Saru**, koja je kasnije emigrirala u Ameriku.

Rebeka je imala i blisku rođaku, gospođu **Lujzu Adut**. Muž joj je bio trgovac **David Adut**. Napustili su Kruševac brzo i živeli u Beogradu, u ulici Vasina broj 24. U periodu od 1922. do 1929. godine u Rebekinoj kući održavani su pododbori nezavisnih sindikata, a među aktivistkinjama je bila i profesor **Danica Altman**. Na tim sindikalnim sastancima često je dolazio i **Josip Bauer**, kurir za Moravski okrug.

Rebeka Tajtacak je umrla posle rata, 10. decembra 1954. godine, i sahranjena je na Starom kruševačkom groblju. Pored groba Rebeke Tajtacak postoji i grob njenog prerano umrlog deteta Anđelka, koje je umrlo u šestoj godini života.

Još jedna anegdota vezana je za porodicu Morica Tajtacakovića, konkretno za njegovu ženu Rebeku i njihovu decu - kćerke: Sultanu, Nataliju i Sofiju i sina Davida. U vreme Drugog svetskog rata u okupiranom Kruševcu biti Jevrejin značilo je progon ili smrt. A Rebeku i njenu decu spasili su Krsta Novaković, apotekar i predratni predsednik opštine i narodni poslanik i Kosa Petrović, sa porodicama. Skrivali su ih prvo u Kruševcu, zatim ih prebacili u selo Donji Krcin, gde su ostali do kraja rata. Celo selo je brinulo o Rebekinoj porodici. Dobili su nova imena, hranu i odeću, a sve uz zaštitu porodica Novaković i Petrović. Prilikom dodele „Medalje Pravednika“ koju spasiocima Jevreja iz Drugog svetskog rata uručuje država Izrael, umesto ovih jevrejskih dobročinitelja, pomrlih u decenijama posle rata, medalju su 2003. godine primili njihovi potomci Bratislav Novaković, Ljubica Kaćanski i Dragan Petrović. Primajući ovo priznanje Dragan Petrović je rekao: „*Voleo bih da je moja majka doživela da primi priznanje, ali je umrla 1986. godine. Rebekina porodica je preživela rat i vratila se u Kruševac. I danas to sokače, mi stari Kruševljani, zovemo Rebekino sokače* (današnja Kumanovska ulica, slika desno, o.a.)“²⁵.

²⁴ Kruševačke priče: Ko i kako je spasio Rebeku, <http://www.rtk.rs/?p=24896> (preuzeto 8.11.2016.).

²⁵ 126 srpskih pravednika: Izrael posthumno odlikovao spasioce Jevreja za vreme Drugog svetskog rata, <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2003/11/05/srpski/R03110402.shtml> (preuzeto 8.11.2016.).

U posleratnim godina, kada su stvarani pogoni fabrike „Barutana“ 1927. godine, osvojena je i proizvodnja gas maski, koja je označena kao (M-27). Na njenom radu i pronalasku učestvuje je mladi inženjer fabrike „Barutana“ **Isak Baruh**, koji je u eksperimentima sa „malodimnim barutom“ i u radu sa bojnim otrovom iperitom, kasnije podlegao bolesti.

U Kruševcu su, kao pitomci barutane „Obilićevo“, živeli i **Beker Luka**, i **Bauer Oton** i **Vera** - muž i žena sa ćerkom **Dafinom** Bauer, koja je kasnije odselila za Vršac. Familija Bauer stanovala je u Balšićevoj ulici do puškara Gileta. U fabrici - barutani „Obilićevo“ bio je i pitomac **Josif Štrenfeld**, koji je kao aktivan učesnik SKOJ-a bivao hapšen, a kasnije, tokom Drugog svetskog rata i prišao jastrebačkim partizanima. Pitomci barutane „Obilićevo“ bili su i **Verner Stevan**, **Skubic Karlo**, **Šildelfeld Emerik**, **Šildelfeld Mirko**, **Eman Jozef Hajdu**. Svi su bili pitomci barutane „Obilićevo“ i posle prvoborci Rasinskog okruga.

Učitelji i vaspitači u Kruševcu bili su i **Janko** i **Olga Firtel**. Službovali su u Kruševcu i sve do Ribarske Banje. Olga Firtel, rođena u Novom Sadu, učiteljica, a Janko Firtel diplomirani pravnik iz Beča, imali su troje dece, a kasnije su službovali u okolini Raške.

Bila je tu i familija **Nagderon Avrama**, službenika na Železničkoj stanici u Kruševcu. **Nagderon David**, učenik prvog razreda i **Nagderon A. Flora** učenica Gimnazije, tokom Drugog svetskog rata streljani su na kruševačkoj Bagdali.

U Kruševcu je živela i porodica **Bril**. Sestre Bril - **Slavka** i **Lea**, kao i **Kon Margarita**, bile su učenice Gimnazije i aktivne u „Sokolskom društvu“. Sve tri su streljane od Nemaca.

Uoči Drugog svetskog rata u Kruševcu je bilo osnovano udruženje „Steg“ od skauta „Car Lazar“. To udruženje imalo je vidnog učešća u proslavi stogodišnjice oslobođenja grada. Po sećanju starih Kruševljanja, između ostalih učenica i učenika, kao aktivna članica tog udruženja pominje se i izvesna jevrejska devojka **Matilda**.

Kao specijalista ftiziolog, jedno vreme u Kruševcu boravi i lekar iz Zagreba **Goldner Samuel**, zvani doktor Milan. Rođen je 1906. godine, a u Kruševac dolazi radi obuke lekara ftiziologa. Kretao se na relaciji Kruševac – Ribarska Banja. Neumorno je radio na obučavanju kadrova nižih i viših medicinara.

U vremenu između dva svetka rata, iz Mađarske se u Kruševac doselio i kožarski trgovac **Arpad Franko** sa suprugom **Bertom** i ćerkom **Editom**. Arpad, Berta i ćerka Edita - učenica Gimnazije i članica „Sokolskog društva“, streljani su početkom Drugog svetskog rata.

Porodica **Artura** i **Ernestine Feldbauer** bila je iz Budimpešte. Ernestina Feldbauer rođena je 1888. godine u Budimpešti, sa devojčkim prezimenom Najšpiler. U braku im se rodilo dvoje dece; sin **Pavle Feldbauer**, rođen u Budimpešti 28. avgusta 1914. godine i kćerka **Lenka**. Artur sa porodicom

dolazi u Kruševac 1925. godine kao kadar i stručnjak. Radio je u Fabrici vagona u Kruševcu, a umro je 1937. Sahranjen je na Starom kruševačkom groblju. Njihov sin Pavle bio je geometar. Početkom Drugog svetskog rata, u aprilu 1941. godine, kao oficir vojske Kraljevine Jugoslavije pao je u nemačko zarobljeništvo, uhapšen i sproveden u logor Osnabruk, pa potom premešten u Strazbur, a oslobođen je dočekaao u Barkenbrigu, tako preživевši rat. Pavlova majka Ernestina i sestra Lenka početkom 1942. godine bivaju uhapšene, prebačene u „Kazneni zavod“ pod Bagdalom, a onda ih prebacuju u niški logor gde su iste godine i streljane. Pavle se po završetku rata 1948. godine iselio u Izrael. Vratio se u Jugoslaviju 1958. godine i oženio Dušankom iz sela Bošnjana. Napustili su kasnije Kruševac i nastanili se u Brazilu.

Eva Nahir (Panić) rodом je iz Čakovca. Rođena je 3. avgusta 1918. Prvi muž je bio predratni konjički oficir, stradao od ustaša. Kasnije se udala za Radosava Panića iz Male Kruševice kod Kruševca. Ilegalno su radili za partizane. U njihovoj kući krili su se SKOJ-evci. Posle Drugog svetskog rata, Radosav Panić, koji je neočekivano bio uhapšen po rezoluciji Informbiroa i optužen kao „narodni neprijatelj“, duboko razočaran, iste noći obesio se u zatvoru. Zbog njenog ne pristajanja da potpiše izjavu da joj je pokojni muž bio „izdajnik i narodni neprijatelj“, izjavu koja je trebala da bude objavljena i u novinama, i insistirajući da to nije istina, Eva je „kao narodni neprijatelj države“ prvo i sama provela u istražnom zatvoru u Beogradu šest meseci, a zatim je poslata na Goli otok, odnosno ženski deo na ostrvu Grgur, gde ostaje narednih 19 meseci, sve do 29. novembra 1953. godine. 1966. godine iseljava za Izrael, gde živi u kibucu Šar Hamakim, sve do svoje smrti, u julu 2015. godine.

Početkom 1941. godine, kada su Nemci kao okupatori u Srbiji uzimali za taoce Srbe, Jevreje, Cigane i druge, došlo je do pogoršanja života kruševačkih Jevreja. U toku Drugog svetskog rata sa izbeglicama iz Slovenije došao je u Kruševac i **Goldberger Majer**. Sasvim slučajno uhapšen je kada je sedeo u bašti hotela „Evropa“ i doručkovao. Prepoznao ga je nemački oficir, komšija iz Beča koji je marširao u patroli grada. A prepoznao ga je kao bankara. Stari Kruševljani znaju ga kao gospodina **Majera**. Kasnije je streljan na Bagdali. Tada hapse i gospodina **Singera**, koji je bio tumač kod Krajs komandature grada Kruševca. Zajedno sa njima Nemci hapse i **Arpada Franka** i **Ota Hajdna**. Pun kamion uhapšenih Srba, Jevreja i Cigana staje pred kućom porodice Tajtacak. David Tajtacak, sin Rebeke Tajtacak, videvši kamion pun uhapšenika, beži kroz dvorište kuće i na sve povike nestaje u mraku. Zna se da je kasnije sklonjen sa majkm Rebekom i sestrama u selo Donji Krčin kraj Kruševca, u familiji Veljkovića. Velika grupa talaca (Jevreja, Srba i Cigana) prikupljena je u Obilićevoj ulici, ukupno oko 80 ljudi i upućena je u koncentracioni logor na Crvenom krstu u Nišu. Tih dana uhapšen je i trgovac **Jakob Gutman**, Jevrejin iz Osijeka, koji se bio sklonio kod prijatelja u Kruševcu. U isto vreme u Kruševcu je osnovan logor, takozvani „politički logor“, i do dana današnjeg ostao je naziv „Kazneni zavod“ pod Bagdalom. Tih hladnih januarskih dana, Srpska državna straža - tzv. „Nedićevci“ iz sastava puka u Kruševcu, obezbeđivali su stražu i nadzor nad uhapšenim ljudima. Na putu Kruševac – Brus, mogli su se videti naoružani „Nedićevci“ sa puškama i puškomitraljezom na uzvišici. Narednik, „Nedićevac“, bivši žandarm, zverski je mučio zatvorenike. Nosio je ključeve oko vrata i bio je strah i trepet za

prityvorene ljude. Mnogo je mučio Jevreje i uvek govorio: „Em si komunista, em si Jevrejin“. Tu je bio zatvoren i pitomac Barutane, gospodin **Milheštajn** čije je srpsko ime bilo Zdravko Miladinović. Tih dana u selu Sibnica ubijene su dve Jevrejke koje su se tu krile. **Ruža Klajn i njena majka**. Majka je bila bolesna i šlogirana, a ubili su je u krevetu. Četnici su ćerku silovali i zaklali.

Početakom 1941. godine, kada masa mladih pitomaca barutane „Obilićevo“ beži od Nemaca, sa zadatkom Partije u Kruševac dolazi i **Josip Bauer**, kurir za Moravski okrug. Po pričanju starih Kruševljanja u tom kraju boravila je i **Danica Altman**. Svi ti učesnici NOB-a kasnije su stradali u ratnim dejstvima.

Isak Hason je rođen 05. februara 1904. godine u Beogradu, a umro je 22. februara 1983. godine u Kraljevu. Bio je sin beogradskog trgovca „lionskom“ svilom na Dorćolu, baš kod Kalemegdana. Samo što je stasao kao dečak došla je Austrougarska okupacija i familija se sklonila u Solun. U Solunu 1918. godine završava osnovnu školu. 1927. godine polaže ispit zrelosti u Beogradu, da bi posle otišao u Beč na studije. Diplomom medicine stekao je u Bolonji 1933. godine. Službovao je u Debru, Skoplju, Banja Luci, Herceg Novom, Kruševcu i Kraljevu. U Herceg Novom upoznaje učiteljicu Radmilu Ćirić, koja je bila rodnom iz Užica i sa njom se kasnije ženi. 1941. godine Isaka Hasona zarobljavaju Italijani i interniraju u logor u Rijeci („Dijaz“). Iz logora ga Nemci odvođe u Nirberg pa u Folkenau i Hamelburk. Preživljava rat, nastanjuje se u Beogradu i od 14 ćlanova porodice nikog svog živog ne zatiće. U Kruševac dolazi 1954. godine, gde radi kao doktor - otorinolaringolog. Odličan poznavalac šaha, miran i skroman, posle svađe sa doktorom Matićem, napušta Kruševac 1960. godine, odlazi za Kraljevo gde ga zatiće i smrt.

Solomon Finci, rođen je 1904. godine u Sarajevu. Posle majčine smrti, sa ocem, bratom i sestrama odlazi za Split i tu završava osnovnu i realnu Gimnaziju. Na studije hemije prelazi za Milano, 1925. godine da bi 1931. godine završio studije i postao doktor industrijske hemije. Posle školovanja radi volonterski hemijske analize u Splitu. 1932. godine odlazi za Zemun, gde služi vojni rok. U Zemunu upoznaje Miru Kon sa kojom se ženi. Jedno vreme je radio kod poznatog knjižara Gece Kona u Beogradu. Uz pomoć lažnih papira 1941. godine beži iz Beograda sa ženom i sinom. U Splitu biva predavač u školi za izbeglu jevrejsku decu pod italijanskom okupacionom zonom. Tih godina, da bi prehranio porodicu radi i prekovremeno u proizvodnji sapuna - modre galice, kod jednog splitskog Jevrejina. 1943. godine, po slomu Italije, bežeći od Nemaca priključuje se partizanima. Iste godine suprugu i sina Nemci odvođe u Jasenovac i ubijaju. Po završetku Drugog svetskog rata Solomon Finci zasniva novu porodicu i ženi se sa **Tinom Hajon**, sa kojom ga vezuje poznanstvo još iz splitskih dana. Iz tog braka dobija ćerku **Zvezdanu**. Solomon Finci u JNA obavlja razne dužnosti i biva odlikovan sa više vojnih odlikovanja. Kao eksperta hemije, postavljen je za direktora kruševačke fabrike „Zakićevo“. Stari Kruševljani pamte da je na posao dolazio fijakerom. Ćerka Zvezdana odlazi za Izrael, gde radi kao naućnik u jednoj medicinskoj laboratoriji u Jerusalimu. Laboratorija bolnice „Hadasa“ u Jerusalimu odaje Zvezdani priznanje za naućne radove. 1959. godine Centralni komitet smenjuje Solomona Fincija i dovodi na njegovo mesto direktora Voju Savića. Na oproštaju radnici mu priređuju drugarsko veće, kada dobija prvi fotografski

aparatus „Kijev“. Po završetku Upravnog odbora Finci seda u fijaker, odlazi na železničku stanicu, a potom se nastanjuje u Beogradu, gde je 19. juna 1987 preminuo. Sestra Tilda održala je potresni govor u prisustvu mnogobrojne rodbine i prijatelja.

Doktor **Benvenista S. Avram**, rođen je 1902. godine. Diplomirao je medicinu u Beču 1927. godine. Sa suprugom **Lunom** i sinom **Miletom** nastanjuje se u Kruševcu od 1938. godine. Svo vreme Drugog svetskog rata krio se po selima kruševačke okoline, a već po završetku rata radi kao bakteriolog i 1949. godine postaje direktor Higijenskog zavoda. Kao stručnjak, bakteriolog, obilazio je mnoga podjastrebačka sela. Mnogo je puta bio u Ribarskoj Banji gde je radio na prosvetivanju seljaka. Održavao je brojna predavanja u Ribarskoj Banji na temu „tuberkuloza“. Među prvim lekarima radio je na BSŽ vakcini, koju je lično davao deci. Ne zna se razlog zašto je 1952. godine napustio Kruševac, a u Beogradu je radio kao sanitarni inspektor do penzionisanja.

Tih godina u Kruševcu je živela i familija **Kalderon, Flora i Ašer**. Flora je bila rođena 1928. godine. Nažalost, kao i mnogi drugi kruševački Jevreji, streljana je - ne zna se da li na Bagdali ili na brdu Bubanj kod Niša.

Iz „Izveštaja za školsku 1939-40 godinu“ i „Izveštaja za školsku 1940-41 godinu“ *Državne realne gimnazije u Kruševcu*²⁶, objavljenih u Kruševcu 1940. i 1941. godine, može se videti da su tu gimnaziju pohađali i jevrejski učenici: **Solomonov Leontije, Solomonov P., Frank Hilda, Kalderon David, Polak Vekoslav i Satler Branimir**, uz već ranije pomenute Frank Editu i Feldbauer Lenku.

²⁶ Koje sam dobio ljubaznošću istoričara Miloša Damjanovića iz Kosovske Mitrovice.

ZA KRAJ

Eto, to su kratke crte iz života jevrejskih porodica i pojedinaca, koji su ili rođeni u Kruševcu ili ih je privatni i poslovni životni put doveo, na duže ili kraće vreme, u Kruševac. Iz svega iznesenog i napisanog vidi se jedna nit života i istorijskih sudbina življenja Jevreja u Kruševcu i njegovoj okolini. Od svog dolaska, uopšte u Srbiju, ti tako zvani španski Jevreji, Sefardi, deleći siromaštvo i neobrazovanost domaćeg stanovništva, uklapaju se u njihov život i navike, sa trenutcima koji su u toku svoje istorije bili lepi, ali nažalost i bolni. Za razliku od španskih Jevreja, skoro svi Jevreji koji su u Srbiju dolazili iz Austrije, Mađarske, Češke ili Rusije, tako zvani Aškenazi, uglavnom su bili školovani i sa nekim stručnim znanjima. Srbija Miloša Obrenovića u prvo vreme nije imala nijednog školovanog lekara, već je lečenje bilo u rukama narodnih „vidara“ i putujućih Grka-iscelitelja. Jevreji, kao i svi drugi strani državljani, primani su u državnu službu ugovorima na jednu godinu, sa mogućnošću produženja, tako da posle sedam godina provedenih u Srbiji, prelaze u srpsko podaništvo postajući državni službenici u građanskom i vojnom sanitetu. Posle Berlinskog kongresa 1878. godine i donošenja Ustava 1888. godine, Jevreji su u Srbiji zvanično dobili građansku jednakost.

Postepeno ekonomsko jačanje srpske jevrejske populacije doprinelo je njihovom masovnijem intelektualnom uzdizanju i vidnom prisustvu ne samo u sanitetskim službama već uopšte u ukupnom ekonomskom i kulturnom životu Kraljevine Srbije, a potom i Kraljevine Jugoslavije. Svojim iskazanim patriotizmom pripadnici verske jevrejske zajednice, Srbi-mojsijevci, kako su često sami sebe nazivali, odužuju se srpskom narodu i državi, velikim požrtvovanjem prvo u prvom balkanskom ratu, pa srpsko-bugarskom ratu, a onda konačno i u Prvom svetskom ratu. Postaju privrženi i često asimilovani u sveukupnom srpskom nacionalnom tkivu. Nažalost, mnoge od njih, čak i većinu, sve to nije moglo spasiti okrutne i surove sudbine, njihovog skoro fizičkog istrebljenja tokom Drugog svetskog rata.

Zato sve ovo ispričano i ovde zapisano o Jevrejima Kruševca treba da bar malo rasvetli i sačuva od zaborava jedan, pa makar i mali deo istorije ovoga grada, a koja je u vezi sa ovim ljudima - Jevrejima *Mojsijeve* ali i pravoslavne vere. Ona je kao neraskidivi deo njihovih individualnih životnih priča i sudbina u vezi sa ovim gradom, ali i slika jednog prošlog vremena iz istorijskog nasleđa samoga grada.

LITERATURA I IZVORI:

1. Димитријевић, Мирослав. *Ћићевац са околином : антропогеографска и историјска студија*. Београд: Одбор за село Српске академије наука и уметности и Културно-просветна заједница Србије, 1999.
2. Elektronske novine – Sandžak Press, <http://sandzakpress.net/novopazarski-jevreji> (preuzeto 21.10.2016.).
3. EL MUNDO SEFARAD, „Kruševac: Jevreji u Kruševcu“, <http://elmundosefarad.wikidot.com/krusevac> (preuzeto 9.11.2016).
4. Храбак, Богумил. *Јевреји у Београду: до стицања равноправности (1878)*. Београд: Српски генеалогски центар, 2009.
5. Izveštaj za školsku 1939-40 godinu, *Državne realne gimnazije u Kruševcu*, Kruševac, 1940.
6. Izveštaj za školsku 1940-41 godinu, *Državne realne gimnazije u Kruševcu*, Kruševac, 1941.
7. Јовановић, Наташа. *Читај и дај даље! : руко(м)писана периодика : каталог изложбе*. Београд: Народна библиотека Србије, 2015.
8. Kolekcija dokumenata i fotografija porodice Save (Saula) Šaronjića (Šaron-Židić) iz Beograda.
9. Lebl, Ženi. *Do 'Konačnog rešenja' Jevreji u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa, 2002.
10. Милошевић, Михаило Б. *Јевреји за слободу Србије*. Београд: „Филип Вишњић“, 1995.
11. Мушовић, Ејуп. *Новопазарски Јевреји, и Новопазарски зборник 3*. Нови Пазар: Завичајни музеј, 1979.
12. Надовеза, Бранко и Биљана М. Јаковљевић. *Кратка историја Јевреја у Србији*. Београд: Културна заједница Крајине /КЗК/, 2013.
13. Перуничкић, Бранко. *Крушевац у једном веку 1815-1915*. Крушевац: Историјски архив, 1971.
14. Поповић, Небојша. *Јевреји у Србији*. Београд: Институт за савремену историју, 1997.
15. Radio televizija Kruševac, „Kruševačke priče: Ko i kako je spasio Rebeку“, <http://www.rtk.rs/?p=24896> (preuzeto 8.11.2016).
16. Сборникъ закона и уредба и уредбены указа изданы у Княжеству Србији (Одъ почетка до конца 1860. године.) XIII. (Београд: У Правителственой књигопечатњи, 1861), 194-195.
17. *Споменица погинулих и умрлих српских Јевреја у Балканском и Светском рату 1912-1918*. Београд: Јеврејски историјски музеј и Савез јеврејских општина Србије, 2014.
18. 126 српских праведника: *Izrael posthumno odlikovao spasioce Jevreja za vreme Drugog svetskog rata*, <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2003/11/05/srpski/R03110402.shtml> (preuzeto 8.11.2016.).
19. Винавер, Станислав. *Гоч гори : једна југословенска симфонија*. Београд : ИК Геце Кона Београд, 1927.
20. Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији у досадањим зборницима нештампаних а изданих од 2. Фебруара 1835. до 23. Октобра 1875. год. Књ. 30. Београд: Штампa и издање Државне штампарије, 1877.

SADRŽAJ

Uvod	2
Hronologija	5
Jevreji pravoslavci (Pravoslavni Jevreji)	8
Iz istorije	13
Prikaz sudbina pojedinih jevrejskih porodica i pojedinaca	16
Za kraj	22
Literatura i izvori	23

Autori rada:
Aron Albahari, Sava (Saul) Šaronjić, Slavoljub Šaronjić